

duse sisu ja substants peaks olema seesama, mis ta oli enne sõda ja mis ta on olnud läbi aastatuhandete – inimene Jumala ees, küll erinevates ajaloolistes olukordades ja erinevas keelepruugis sõnastatud küsimustega, aga ometi seesama inimene ja seesama Jumal. Ning usuteadus on ikka kutsunud mõtlema nende tingimuste ja küsimuste üle, inimese üle *sub specie aeternitatis*.

Käesolev Usuteadusliku Ajakirja lühitutvustus ei ole kindlasti see, mida saaks pidada objektiivseks ülevaateks. Juba seetõttu mitte, et selle kirjutäki kirjutaja on ise seesolija. Aga juubelijutt juba oma žanri poolest ei peagi vist olema päris objektiivne ja asjalik. Praegused numbrid ei ole kindlasti veel need, mille poole on püüeldud alates aastast 1926. Heatahtlikult öeldes on ajakirjal veel palju arenguruumi. Loodetavasti esimesed neli sõjajärgset numbrit on vaid algus, millele praegused ja järgmised tegijad saavad rajada midagi kaalukat.

Alar Laats

Perioodiliste väljaannete teadaolevatest ainueksemplaridest Riigiarhiivi raamatukogus

Öeldakse, et pole midagi vanemat kui eilne ajaleht. Tõepoolest, ajalehed ja teised perioodiliselt ilmuvad väljaanded saavad sõltumata oma trükiarvust kiiresti haruldusteks. Tihtipeale ka raamatutest haruldasemateks. Eriti puudutab see muidugi keerulistel sõjaaegadel ilmunud perioodilisi väljaandeid. Mõningate säärase te väljaannete üksikud numbrid on säilinud mõnes või ainult ühes eksemplaris, teiste puhul teamegi üksnes nende ilmumise fakti. Kuid samas kajastavad just perioodilised väljaanded kõige paremini oma ajastu vaimu ning võivad olla hiljem mõnel puhul hindamatuks ajalooallikaks. Vahel on seda mõistetud isegi ajaloosündmuste keerises, mil kõik muud probleemid näivad palju olulisemadena.¹

Tavaliselt jõuavad ajalehtede ja ajakirjade numbrid ühte või teise raamatukogusse, kus neid säilitatakse järeltulevatele põlvetele. Ses suhtes pole erandiks ka Riigiarhiivi raamatukogu oma kahe osakonnaga kummaski Riigiarhiivi majas, kuhu on jõudnud huvitavaid perioodilisi väljaandeid üsna erinevatel aegadel ning mitmes keeles, teiste seas ka väga haruldasi eksemplare. Mäletan hästi, et kui sattusin millalgi 1999. aasta suvel esmakordselt Riigiarhiivi raamatukogu hoidlasse Maneeži tärnaval, siis äratasid mu tähelepanu kõigepealt vanade ajalehtede kaustad, mis töötasid sisaldada üht-teist põnevat. Nüüd, mitu aastat hiljem, võin isegi öelda, et avastused on ületanud mu tookordseid ootusi.

Tänaseks päevaks on perioodilisi väljaandeid kirjeldavatest ja nende leidumust Eesti raamatukogudes ära toovatest retrospektiivse rahvusbibliograafia köidetest ilmavalgust näinud üksnes Eestis enne 1940. aastat ilmunud muukeelse ajakirjanduse köide.² Paari aasta eest avaldas Tiina Valgma Ajalooarhiivi raamatukogu täiendused Eestis väljaantud muukeelse perioodika bibliograafi-

¹ Läbiloetud ajaleht. – Eesti Sõna 14. sept. 1944, lk. 4.

lisele nimestikule.³ Kuna muukeelse ajakirjanduse nimestik on oma põhiosas valminud aastatel 1978–1981,⁴ siis vajab see ilmselt väiksemas mahu täiendamist ka teiste raamatukogude leidumise osas. Eestikeelse, aastatel 1766–1940 ilmunud perioodika nimestik peaks kõigi eelduste kohaselt ilmuma hiljemalt 2002. aasta lõpuks ning Eestis sõja-aastatel 1941–1944 ilmunud perioodika köide paari lähima aasta jooksul. Väga pikka aega (õieti veel käesoleva kirjatöö valmimise ajal) on varasema eestikeelse perioodika rahvusbibliograafia aset täitnud Richard Antiku raamat “Eesti ajakirjandus 1766–1930”,⁵ millele lisandusid Helene Kulpa, Endel Annuse jt. käsikirjalised nimestikud hilisemast perioodist. Täna on aga Antiku bibliograafia juba lootusetult vananenud.

Just seoses ülalmainitud bibliograafiatega koostamisega sattusid 2000. aasta kevadel Riigiarhiivi raamatukogusse Tiina Loogväli Akadeemilise raamatukogust, kes koostas eesti keeles enne 1940. aastat ilmunud ajakirjandusväljaannete nimestiku, ning Külli Kaunisaaar Rahvusraamatukogust, kelle mureks sõja-aastatel 1941–1944 ilmunud perioodika rahvusbibliograafia väljaande koostamine. Kohe haaras siinkirjutaja kinni nende poolt pakutud võimalusest kontrollida rariteetsuskahtlusega väljaannete leidumust teistes raamatukogudes, eesmärgiks selgitada välja kõik enne 1944. aastat ilmunud Eesti rahvusbibliograafiasse kuuluvate perioodiliste väljaannete üksiknumbrid, mida pole teada teistest Eesti raamatukogudest. See koostöö on olnud mõlemapoolselt kasulik ja äärmiselt meeldiv.

Praeguse seisuga on Riigiarhiivi raamatukogu kahes osakonnas kokku kindlaks tehtud 286 üksiknumbrit enne 1944. aastat ilmunud eestikeelsetest ning Eestis välja antud perioodilistest väljaannetest, mida ei leidu teadaolevalt teistes Eesti raamatukogudes. Siin käsitleme eestikeelsetena ka kõiki eestikeelse paralleeltekstiga väljaandeid ning eestikeelsete perioodiliste väljaannete hulka on arvatud ka mõned perioodilised pisitrükised (näiteks Saksa-aegsed trükitud ringkirjad), mis ei vasta perioodika kitsamale, üldist kättesaadavust ja üldhuvitavust eeldavale tänapäevasele definitsioonile.⁶

Mujal välja antud eestikeelsetest perioodilistest väljaannetest on Riigiarhiivi raamatukogus praeguseks leitud 1209 numbrit, mis peaksid olema vähemalt Eesti raamatukogude ainueksplaraadid. Suure osa sellest arvust (konkreetselt 1181 ühikut) moodustavad Ameerikas välja antud vaskpoolse eestikeelse ajalehe “Uus Ilm” numbrid, mida säilitatakse Eestis peamiselt just Riigiarhiivi Tõnismäe raamatukogus. Peaaegu kogu sõdadevahelise Eesti Vabariigi eksisteerimise aja oli “Uue

2 Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne ajakirjandus 1675–1940. Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu; toimetaja Endel Annus. – Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, Tallinn, 1993, 477 lk.

3 T. Valgma. Mõningaid täiendusi Eestis ilmunud saksa-, vene ja muukeelse perioodika nimestikule. – Kultuuriloolised ekskursid. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2000, lk. 161–177. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised; nr. 6 / 13)

4 T. Aasmann. Eesti raamatute ja perioodika retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamine Eesti Akadeemilises Raamatukogus. – Rahvusbibliograafia uuenevas infokeskkonnas. The national bibliography in a changing information environment. Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 2001, lk. 166.

5 R. Antik. Eesti ajakirjandus 1766–1930. Bibliograafia ühes toimetajate ja väljaandjate loeteluga. Le journalisme estonien de 1766 à 1930. Bibliographie avec registre des rédacteurs et des éditeurs, Tartu, 1932. 247 lk. (Sihtasutus Eesti Rahva Muuseumi väljaanne, nr. 3)

6 Vt. näiteks: Denis McQuail. Masscommunication theory. An introduction, 2. tr., Sage Publications, London etc., 1992, lk. 9–10.

Ilma" Eestisse toomine keelatud⁷. Teise maailmasõja aegsed veelgi unikaalsemad ning kahjuks ka suurelt osalt üsna kurvas füüsilises seisus "Uue Ilma" numbrid on jõudnud ka Riigiarhiivi raamatukogu teise osakonda. Tuletame meelde, et ka selle kategooria puhul on tegemist enne 1944. aastat väljaspool Eestit ilmunud eestikeelse perioodikaga. Sõjajärgse väliseesti ajakirjanduse läbitöötamine alles seisab ees, kuid ka selles vallas on välja tulnud üksikuid väga haruldasi eksemplare (näiteks "Eesti Leht Prantsusmaal" nr. 4 1950).

Eestis välja antud puhtalt võõrkeelsetest väljaannetest on Riigiarhiivi raamatukogus suudetud praeguseks kindlaks teha 409 üksiknumbrit, mida ei leidu teadaolevalt teistes Eesti raamatukogudes. Enam kui poole neist moodustavad Eesti juutkonnale mõeldud, kuid Kaunases trükitud jidišikeelsed lehed. Sellele arvule võiks liita ka 286 üksiknumbrit säärastest Eesti rahvusbibliograafiasse (tinglikult *Estica*-kirjanduse hulka) kuuluvatest Teise maailmasõja aegse Ida-alade riigikomissariaadi Ostland Riias ilmunud saksakeelsetest ametlikest väljaannete numbritest, mille ainukesed Eestis teada olevad eksemplarid leiduvad senistel andmetel samuti üksnes Riigiarhiivi raamatukogus.

On võiamlik, et aeg toob neisse arvudesse mõningaid korrekture, sest kuigi Riigiarhiivi raamatukogu perioodikafond peaks olema 85%-liselt läbi töötatud ning ainuекsemplaarsus tõestatud vähemalt Eesti suurimate raamatukogude fondide põhjal, võib mõnes väiksemas raamatukogus siiski välja ilmuda mõni haruldane eksemplar ning sama puudutab ka Riigiarhiivi raamatukogu. Ka käesoleva töö kirjutamise käigus täpsustus korduvalt pilt selle kohta, millised perioodilised väljaanded on ikkagi Riigiarhiivi ainuекsemplarid, millised mitte.

Paari viimase aasta jooksul on mõned perioodika ainuекsemplarid päeavalgele ilmunud ka Riigiarhiivi raamatukogus olevate arve võtmata perioodika üksiknumbrite läbivaatamisel ning

sama aja jooksul on raamatukokku saabunud huvitavat leidmaterjali, mille seas on olnud ka haruldusi. Lisaks sellele, nagu näitab ka siinkirjutaja kogemus, võib teinekord haruldase perioodika üksiknumbri leida juhuslikult hoopis mõne teise väljaande kausta köidetuna. Väga radikaalseid korrekture ei tohiks aga tulevik eespooltoodud arvudes siiski enam tuua. Vähemalt haruldaste perioodikanumbrite leidumuse suurusjärgust Riigiarhiivi raamatukogus peaksid need arvud andma üpris tõelähdase ettekujutuse.

Põhjusi, miks ühe või teise väljaande mõnest numbrist või ka väljaandest endast tervikuna on saanud haruldus, on loomulikult erinevaid. Arusaadavalt on väga haruldased põrandaalused ja omakirjastuslikud väljaanded, millest suur osa on paljundatud litograafiliselt, mimeograafiliselt, hektograafiliselt või mõnel muul ligilähedasel meetodil. Sääraste väljaannete tiraažgi pole tavaliselt väga suur. Kuid ka n.-ö. ametlikus trükikojas trükitud väljaannetest võivad saada haruldused tänu keelulistele aegadele, näiteks võimude kiirele vahetumisele, ajakirjanduse hävitamisele, numbrite keelustamisele, konfiskeerimisele, aresti alla panemisele jne. Teinekord on mõne väljaande konkreetse numbrü trükkimine ja levitamine võinud lihtsalt ootamatute sündmuste tõttu katki jääda.

Enamik Eestis ilmunud eestikeelsete perioodiliste väljaannete haruldastest üksiknumbriest on ilmunud keerulistel aegadel ning seetõttu on mõistetav, miks need on muutunud haruldasteks. Haruldased on mõned 1905.–1907. aasta revolutsiooni aegsed lehed. Nii näiteks pole ajalehe "Virulane: teine väljaanne" 1906. a. esimest numbrit leitud kusagilt mujalt, nagu ka kõiki teadaolevaid väljaande "Uus Virulane: teine väljaanne" numbreid (nr. 7–8, nr. 13–14 1907). Need ongi säilinud ainult Riigiarhiivi raamatukogus. Teistes raamatukogudes pole säilinud ühtki selle väljaande numbrit.

Ka 1918. aastal, esimese Saksa okupatsiooni ajal ilmunud lehtede seas on palju haruldusi. Nii näiteks avastas siinkirjutaja Riigiarhiivi raamatukogus ajalehe "Felliner Anzeiger" senitundmatu esimese Saksa okupatsiooni aja viimase numbrü (nr. 10), mis ilmus 20. novembril 1918. See saksakeelne kohalik leht avaldas eestikeelsena Viljandi Rahukohtu teadaandeid. Riigiarhiivi raamatukogu teadaolevad perioodika ainuекsemplarid on ka neli esimest numbrit 1918. aasta Saksa okupatsiooni aegsetest lehtedest "Kreisileht: Viljandi Kreisivalitsus Liivimaal" ja "Kreisblatt der Kreisverwaltung Fellin", mis on trükitud Viljandis, Ringi trükikojas paralleelselt ühele trükipoognale (eestikeelne leht ühel, saksakeelne teisel poolel) ning alles seejärel lõigatud murdekoha järgi lahti. Riigiarhiivi raamatukogus leidub neid väljaandeid nii lahtilõi-

⁷ vt. ERA f. 1, n. 7, s. 243, l. 7-8, 11-12, 17-18, 21-22, 23-24; ERA f. 852, n. 1, s. 13, l. 17-18, 26-27.

⁸ Oma mälestustes kirjeldab J. Panius-Semmiste üsna värvikalt ka ajalehe "Vabadus" (algse pealkirjaga "Uus Võru Teataja") trükkimist Tartus, Bergmanni trükikojas ja tiraaži toimetamist Võrru, seal võimu haaranud enamlaste teadmata. Vt. J. S. Panius. Sõja ja revolutsiooni keerises. Meeleolulisi mälestusi 1914.–1920. a., Joh. Semm, Võru, 1933, lk. 110–118. Ajalehe "Vabadus" ainus number ilmus 5. jaanuaril 1918 ja sellest pole tänaseks päevaks teada ühtki eksemplari.

⁹ H. Sikk. Neile, kes "Võru Teatajat" ootasid. – Võru Teataja 24. dets. 1993, lk. 2.

kamata kui ka lahtilõigatud kujul. Võimalik, et samal moel trükiti koos oma saksakeelse paralleellehega ka väljaannet "Kindralikomando 60 Korpuse-Walitsusemääruste leht", mida jõuti 1918. aastal välja anda 33 numbrit. Neist kuus (nr. 2–4, 13–14, 33) peksid senistel andmetel olema Riigiarhiivi raamatukogu ainueksemplarid.

Haruldased on Vabadussõja-aegsed ja veidi hilisemad kommunistliku kallakuga väljaanded. Nii näiteks säilitatakse Riigiarhiivi raamatukogus Tartus ilmunud kommunistlikku "Edasit" nr. 48 (16. jaanuarist 1919), mis ilmus erakorraliselt Võrus, kuhu punaväed olid taandunud Eesti armee eduka pealetungi eest. Ajalehe "Tööline: Eesti Tööräva Kommuuna häälekandja" viimased numbrid ilmusid juba Venemaal, pärast seda, kui punaväed olid taandunud Eestist välja. Tänapäevaks on selgunud, et tolle ajalehe Luugas välja antud numbrid 11 (21. veebr. 1919), 19 (18. märts 1919) ja 22 (25. märts 1919) on säilinud üksnes Riigiarhiivi raamatukogus. Pärast Kommuuni likvideerimist muutus ka väljaande alapealkiri. Ajalehest "Kommunist: Kommunistilise Partei Eesti Keskkomitee Venemaa Büroo häälekandja" ongi teada üksnes nr. 84 (19. aug. 1919), mille ainus eksemplar asub Riigiarhiivi raamatukogus Tõnismägi 16. Väljaandmis kohaks on märgitud Valdai linnake. Väga vähe on teada ka 1920. aasta algul ilmunud EKP põrandaluses trükikojas trükitud lehest "Punane Sõdur" (alapealkirjaga "Kommunistilise Partei Eesti Keskkomitee Valgeväe Organisatsiooni häälekandja"), mis oli mõeldud propagandaks Eesti armee sõdurite seas ning mille pea kõik teadaolevad numbrid asuvad Riigiarhiivi raamatukogus Tõnismägi 16.

Huvitav ja mõnevõrra üllatav on see, et peaaegu kõik "Võru Teataja" 1918. ja 1919. aasta numbrid, mis asuvad Riigiarhiivi raamatukogus, on teadaolevad ainueksemplarid (erandiks vaid nr. 1–2 ja 6–7 1918). Selle väljaande olid enamlased 1917. aasta lõpul sulgenud,⁸ 1918. aasta märtsis hakkas see taas ilmuma, kuid suleti üsna varsti. Võru teenekas bibliofiil ja kodu-uuriija, 1994. aasta sügisel Läänemeres hukkunud Heino Sikk kirjutas omal ajal "Võru Teataja" ilmumise 80. aastapäeva puhul, et leht suleti Saksa okupatsioonivõimude poolt 28. mail 1918 ning hakkas uuesti endise toimetaja Johann Semmi (kasutas hiljem kirjanimi J. P. Panius-Semmiste) eestvõttel ilmuma alles 6. detsembril 1919.⁹ Tegelikult ilmus Johan Jaasoni toimetamisel "Võru Teataja" lühikest aega ka 1918. aasta lõpupoole: 18. novembrist 7. detsembrini, mil pealetungivad punaväed selle ilmumise taas seisma panid. Kahjuks ei jõudnud teave sellest faktist Heino Sikuni, sest neid lehti polnud säilinud kusagil mujal peale Riigiarhiivi raamatukogu.

Üks omapärasemaid Riigiarhiivi raamatukogus säilitatavate Teise maailmasõja aegsete haruldaste eestikeelsete perioodiliste väljaannet seas on Rahvakasvatuse Peavalituse kirjastamisel ilmunud "Eesti Pressikorrespondents". See väljaanne on trükitud üksikutele *Din*-formaadis lehtedele, mis on omavahel tavaliselt ühe klambriga vasakut ülalnurgast kokku pandud. Seejuures on väljaande tekst trükitud vaid ühele poolele. Riigiarhiivi raamatukogus säilitatakse kaht selle väljaande numbrit 1943. aastast (nr. 27 ja 28 1943) ning 16 numbrit 1944. aastast (nr. 1–14, 16–17 1944). Huvital kombel pole seda väljaannet seni leitud teistest Eesti raamatukogudest. See väljaanne on ka sisu poolest üsna huvitat. Lisaks ajastule küllaltki tüüpilistele propagandaartiklitele võib sealt leida ka huvitavaid kirjutisi ajaloo ja loodusteaduste vallast. Nii näiteks on Aleksander Tassa avaldanud "Eesti Pressikorrespondentsi" 1944. aasta numbrites terve rea huvitavaid artikleid Eesti kunstnikest. Sama aasta esimesest numbrist leiame aga Gustav Vilbaste pikema artikli "Taimkatte arenemisest meie kodumaal pärast jääaega".

Loomulikult on haruldaseks muutunud kõik väikepaljunduse teel (peamiselt litografeeritud või hektograafil paljundatud) tiražeeritud väljaanded, olgu siis põrandaalused või täiesti legaalsed. Sääraste väljaannete algne trükiarv on olnud juba küllaltki väike. Riigiarhiivi raamatukogus leidub 20 numbrit ilmselt litograafiliselt paljundatud masin- kirjalist ajakirja "K[ristliku] N[oorte] N[aiste] Ü[hingu] Teateid", mis pärinevad aastatest 1932–1938. Hilisemaid, juba trükikojas ilmavalgust näinud selle ajakirja numbreid leidub ka teistes Eesti raamatukogudes. Ka noorsotsialistide samal moel paljundatud väljaande "Igapäeva rünnak" nelja numbrit (nr. 2, 3 ja 5 1931. aastast ning erakorralist numbrit 1933. aastast) pole leitud mujalt ning sama haruldane on ka väljaande "Krulli tööline" nr. 2 aastast 1932. 2001. aasta kevadel jõudsid Riigiarhiivi raamatukokku leidmaterjalina ka kaks numbrit (dateeritud 15. ja 19. juuniga 1943) Saksa-aegsest põrandaalusest käsikirjalisest väljaandest "Võitlev Eestlane", mida andis välja n.-ö. "kolmandat teed" otsiv Tartu üliõpilaste sõpruskond.¹⁰ Riigiarhiivis säilitatavate Eesti Julgeolekupolitsei fondide läbivaatamisel tulid päevavalgele nende numbrite "duplikaadid" ning lisaks veel kaks selle väljaande numbrit (28. juuni ja 28. aug.) samast, 1943. aastast.¹¹

Puhtalt pörandaalune väljaanne on ka kommunistlik leheke nimega “Võitlusele provokatsiooniga!”, mille ainuke teadaolev number (nr. 2, dateeritud juulikuuga 1932) asub Riigiarhiivi raamatukogus Tõnismägi 16 ühes mahukamas, kokkukõidetud haruldasi kommunistlikke lendehti sisaldavas

vas kaustas. Valdav osa sellest väljaandest kujutab endast väidetavate kaitsepolitsei kaastöötajate ning informaatrite nimekirja. Sama nimekiri (Eesti kodanluse ihuvahtide nimekiri nr. 1) on ära trükitud sama kommunistliku põrandaaluse trükikoja brošüüris "Provokatsiooni vastu!: Konspiratsiooni ja revolutsioonilise distsipliini eest: Üldine juhatus sellest, kuidas Eestis kaitsepolitsei agentide vastu võidelda ja neid võita vaja", mis kuulub ühtsesse EKP KK põrandaaluste väljaannete sarja (brošüür kannab numbrit 355, perioodiline väljaanne aga nr. 362).

Paljud väljaanded on muutunud haruldaseks tänu ärakeelamistele ning juba trükitud tiraažide konfiskeerimisele ja hävitamisele. See puudutab eelkõige Eesti Vabariigi algaastatel ilmunud legaalseid kommunistliku kallakuga töölislehti. Eesti Vabariigi 1920. aastate alguse ajakirjanduspoliitika oli üsna liberaalne, ajakirjanduse jaoks olid keelatud üksnes riigisaladused, pornograafia ja otsest Eesti iseseisvuse vastu sihitud propaganda.¹² Kuid just neid piire üritasid kombata ametliku trükiloa alusel ilmutavad kommunistlikult meelestatud töölislehed. Riigiarhiivi raamatukogus leiduvad ainuexemplaridena ajalehe "Tööräva Lipp" nr. 1, mis pidi ilmuma 16. oktoobril 1923, kuid suleti juba päev varem siseministri otsusega ning konfiskeeriti.¹³ Sama saatus tabas ka ajalehti "Tööräva Siht" nr. 2 (21. august 1924), "Sõnum" nr. 1 (11. oktoober 1924), "Töölised, edasi!" nr. 6 (7. november 1929) ja "Uus Aeg" nr. 7 (29. november 1930). "Tööräva Sihti" ei päästnud konfiskeerimisest seegi, et rohkem kui pool nii esimese kui ka teise numbril esilehekülje veergudest jäeti protesti märgiks ladumata. On väidetud, et konfiskeerimise ootuses toimetasid trükitöölised osa lehenumbreid vaikselt kõrvale.¹⁴ Need üksikud lehenumbrid on sattunud Riigiarhiivi raamatukogusse siiski ilmselt koos 1944. aastal üle võetud omaaegse siseministeeriumi või politseimuuseumi arhiiviga. Ilmselt on just teel Riigiarhiivi raamatukokku jõudnud ka siseministri otsusega ära korjatud "Teadete Leht" 1924, nr. 5, mida leidub siin 102 eksemplaris. Seda lehenumbrit on siiski teada ka teistest raamatukogudest. Varasemad säärastest väljaannetest trükiti peamiselt "Päevalehe" ja "Vaba Maa" trükikojas, 1929.–1930. aasta paiku ilmunud töölislehed Nõmmel asunud trükikojas E. Antov ja Ko.

Kuid Riigiarhiivi raamatukogus on säilinud ka sääraste rahulikel aegadel ilmunud väljaannete üksikuid numbreid, mille puhul fakt, et tegemist on teada olevate raamatukogude ainuexemplaridega, tundub tõepoolest mõnevõrra üllatavana. Sellised on näiteks väljaanne "Raamatu Teataja: Eesti Raamatukauplejate Ühingu ametlikud tea-

ted", mille nr. 1 ja 2 aastast 1939 on teada üksnes Riigiarhiivi raamatukogust. Ka ajakirja "Meie Turg" 1925, nr. 10 teadaolev ainuke eksemplar asub samas. Kui esimese väljaande näol on tegemist kitsamas ringkonnas levitatud n.-ö. ametkondliku infolehega, siis ajakiri "Meie Turg" on üsnagi soliidne väljaanne, mis nimetab end Baltimaade kõige laiemale levikuga ärialaseks ajakirjaks, mistõttu konkreetse, tegelikult ka viimaseks jäänud numbril muutumine üliharuldaseks on mõneti arusaamatu.

Kõige vanemateks ja mõnes mõttes ka väärikamateks Riigiarhiivi raamatukogus säilitatavate teada olevate perioodika ainuexemplaride seas tuleb pidada kaht 1866. aastast pärinevat numbrit peamiselt kohtuteateid sisaldavast väljaandest "Maa Walla Kuulutaja" (nr. 4 ja 10 1866). Need eksemplarid tulid välja koos teiste sama väljaande numbritega 2000. aasta suvel arvele võtmata materjali läbitöötamisel ning on olnud ekspertiisis Tartu Kirjandusmuuseumis, kus tegeldakse selle haruldase väljaande arvelevõtmise ja uurimisega.

Võõrsil väljaantud eestikeelsetest lehtedest peaksid kõige huvitavamad olema Pjatigorskis ilmunud ja Kislovodskis trükitud "Kaukasias Eesti Asunduste Teataja", mida ilmus vaid üks number (22. septembril 1918), ning "Läti Kommunistlise Partei Keskkomitee" eestikeelne leht "Punane Hommik", mille nr. 10 (13. mail 1919) ja nr. 11 (15. mai 1919) on peale Riigiarhiivi raamatukogu teada üksnes Läti Rahvusraamatukogust. "Kaukasias Eesti Asunduste Teataja" puudub nimetuse-na isegi Richard Antiku retrospektiivsest eestikeelsete perioodiliste väljaannete nimestikust.¹⁵ "Kaukasias Eesti Asunduste Teataja" püüdis oma veergudel vahendada uudiseid Saksa vägede poolt okupeeritud kodumaalt ning Põhja-Kaukaasia eesti asunduste elust tol üsnagi keerulisel ajal. Arvata

¹⁰ vt. K. Villako. Ühest rahvuslikust vastupanurühmast saksa ajal. – Akadeemia 1993, nr. 6, lk. 1123–1141.

¹¹ ERA f. R-64, n. 1, s. 828, l. 27–30.

¹² E. Lauk. Demokraatia kriis ja ajakirjandusvabaduse piiramine Eesti Vabariigis 1930–ndail aastail. – Keel ja Kirjandus 1998, nr. 9, lk. 586.

¹³ K. Tammistu. "Saarlaste Matsist" Sõnumini". – Legaalne revolutsiooniline töölisajakirjandus Eestis (1920–1924). Eesti Raamat, Tallinn, 1971, lk. 48–49.

¹⁴ K. Umbleja. Mälestuskilde. – Rahva Hääl 5. mai 1963, lk. 2–3.

¹⁵ R. Antik. Eesti ajakirjandus 1766–1930. Bibliograafia ühes toimetajate ja väljaandjate loeteluga. Le journalisme estonien de 1766 à 1930. Bibliographie avec régence des rédacteurs et des éditeurs. Tartu, 1932, 247 lk.

võib, et ajalehes avaldatud teated “näljase armee” sõdurite “rekvisitsiooniretkedest” eesti küladesse, mille suhtes Põhja-Kaukaasia “Nõukogu Valitsus” jõuetu oli, saidki põhjuseks, miks väljaanne esimesest numbrist kaugemale ei jõudnud.

Huvitav on ka 1906. aastal Pariisis eesti pagulase Andres Dido (Tiido) poolt välja antud ajaleht “Õigus” alapealkirjaga “La Justice, journal esthonien”, mille Riigiarhiivi raamatukogus Tõnismägi 16 koos varasemate numbritega asuv nr. 4 (ilmunud ukj. 28. novembril 1906) on teadaolevalt Eesti raamatukogude ainueksemplar. Tegemist on üsna tüüpilise “ühemehe-lehega”, lehe veergudel kirjutavate talumeeste Märt Mulla ja Toomas Mulla taga võib oletada Andres Didot ennast. Leht on ühtaegu sotsialistlik ja demokraatlik ning isegi veidi utopistlik. Dido naeruvääristab tsarismi, arendab mõtteid Venemaa kujundamisest “Ühisriikide” konföderatsiooniks, mis võiks pikemas perspektiivis liituda Euroopa ja maailma “Ühisvabariikidega”. Vahendatakse ka uudiseid kodumaal ning kavandatakse radikaalset maareformi. Kuigi seda väljaannet on nimetatud ajakirjaks,¹⁶ on tegemist pigem väikeses formaadis õhukesele “mahorkapaberile” trükitud ajalehelaadse väljaandega, mida oli hõlbus kokkupakitud kujul märkamatu ümbrikus kodumaale saata¹⁷. Erinevatel andmetel on seda üliharuldast väljaannet ilmunud vähemalt 7 või koguni 9 numbrit.¹⁸

Hästi põnev leid on ka eestikeelne ajaleht “Kommunist: Amerika Ühendatud Kommunistlike Partei healekandja”, mille ainuke vähemasti Eestis teada olev eksemplar (nr. 2 1920) asub Riigiarhiivi raamatukogus. Selle 4-leheküljelise ja 5 Ameerika senti maksnud lehekese asutasid eesti päritolu Ameerika kommunistid, kes löid 1919. aastal lahku sotsialistlikest ringkondadest ning liitusid Ameerika Kommunistliku Parteiga. Huvitav on lugeda, et Ameerika eesti soost kommunistide seas oli palju “öerumisi” ning et “kommunistlike grupe” liikmete arv kippus pärast ridade monoliitsemaks muutmist pigem kahanema. Ka seda lehte ei leidu Richard Antiku bibliograafias.

Lisaks neile, ranges mõttes ajakirjanduslikele väljaannetele, on erinevatel aegadel (kuni tänase päevani) välja antud ka sääraseid perioodilisi väljaandeid, mis tekitavad rahvusbibliograafia koostajates nõutust. Need on ametkondlikud perioodilised väljaanded, trükitud ringkirjad ja perioodilised pisitrükised. Kuna mitmete ajakirjandusloolaste arvates tuleb ajalehe eellasena näha pigem kirja (s.t. “avalikku kirja” või ringkirja) kui raamatut või brošüüri, siis võiks vähemalt siinkirjutaja arvates seda laadi väljaandeid käsitleda põhimõtteliselt siiski perioodikana. Võib arvata, et näiteks keerukatel sõjaaegadel peeti vajalikuks ära trükkida üks-

¹⁶ Eesti biograafiline leksikon. K./Ü. Loodus, Tartu, 1926–1929, lk. 72.

¹⁷ Vt. Tagakiusamise aastatel 1907–1916. Külvaja. Leeningraad, 1927, lk. 48.

¹⁸ R. Antik. Eesti ajakirjandus 1766–1930. Bibliograafia ühes toimetajate ja väljaandjate loeteluga. Le journalisme estonien de 1766 a 1930. Bibliographie avec registre des rédacteurs et des éditeurs. Tartu, 1932, lk. 201.

nes kõige laialdasemaks levitamiseks mõeldud ringkirjad, samas kui ülejäänuid "samasse seeriasse" kuuluvaid ringkirju levitati ilmselt käsikirjaliselt. Nii on Riigiarhiivi raamatukogus "raamatuna" arvele võetud ja raamatufondiga liidetud "Eesti Kutsekogude Keskliidu Pärnu osakonna ringkiri Nr. 9" 1943. aasta veebruarist ning 2001. aastal jõudis leidmaterjali seas raamatukogusse "Rahvakasvatuse Peavalitsuse informatsioon nr. 4" (dateeritud 8. veebruariga 1944). Võimalik, et need ongi ainsad trükikojas trükitud numbrid oma seeriast. Igal juhul on siinkirjutajal õnnestunud leida Riigiarhiivi dokumendifondidest "Rahvakasvatuse Peavalitsuse informatsiooni nr. 2" hariliku pliiatsiga kirjutatud käsikirjalise "mustand".¹⁹

Omaette huvitav väljaanne on ka "Teadaanne loomataudidest Eestis = Bulletin des épizootie en Estonie", mis on ilmunud ilmselt ebaregulaarselt vähemalt 1925–1931. See riigi trükikojas ilmavalgust näinud väljaanne sisaldab eesti- ja prantsuskeelse tabeli, mis toob ära olulisemate loomataudide esinemise Eestis viimase kuu jooksul maakonniti. Huvitav on aga asjaolu, et seda väljaannet pole teada teistest Eesti raamatukogudest, sealhulgas ka Eesti Põllumajandusülikooli raamatukogust. Riigiarhiivi raamatukogus leidub 10 erinevat selle väljaande numbrit.

Eestis ilmunud muukeelsetest väljaannetest, mille ainsad teadaolevad eksemplarid asuvad Riigiarhiivi raamatukogus, on üks huvitavamaid 1917. aasta lõpul Valgas trükitud "Bjulleten' Ispolnitel'nogo Komiteta Evreev-voinov XII armii". Seda venekeelset lehte ilmus vähemalt 5 numbrit, millest 4 (nr. 2–5) on jõudnud Riigiarhiivi raamatukokku. Juba teises numbris hakkasid lehe väljaandjad otsima inimesi, kes oleksid võimelised juudi šrifti laduma, ning 13. detsembril 1917 õnnestuski neil ainuke juudikeelse lehe "Der frajer soldat: organ fun oisfirungskomitet fun di idn militer deinende fonder 12-ter armei" number välja anda.

Küllaltki huvitav, kuid üsna väheuuritud valdkond on Teise maailmasõja ajal Eestis ning lähialadel (ehk Ida-alade Riigikomissariaadi Ostland territooriumil) sakslaste poolt välja antud venekeelne trükisõna.²⁰ 1944. aasta kevadel siirdusid peale tungiva Punaarmee eest Eestisse paljud ilmselt sakslastega koostööd teinud inimesed Loode-Venemaalt ning samal ajal evakueeriti lahingute eest Tallinnasse ka Narva linna tollaegsed venelastest elanikud. Tallinnas ilmunud venekeelne leht "Severnoje Slovo" andis selle kontingendi jaoks välja päris mitmeid tavapärasest väikesemas formaadis nummerdamata eriväljaandeid, millest üks (dateeritud märtsiga 1944) on osutunud Riigiarhiivi raamatukogu ainueksplariks. Lisaks sellele ilmnes ka tõsiasi, et "Severnoje Slovo" põhilehe

18./19. septembril 1944 ilmunud nr. 118 pole säilinud kusagil mujal kui Riigiarhiivi raamatukogus.

Eestis Teise maailmasõja ajal ilmunud saksa keelsetest armeeüksuste lehtedest on üks haruldasemaid armeegrupi "Narva" ajaleht "Narva Front", mille pea kõik 1944. aasta suvel ja sügisel ilmavalgust näinud numbrid peaksid senistel andmetel olema Riigiarhiivi raamatukogu ainueksplarid (kokku 82 numbrit). Viimane selle väljaande number ilmus 17. septembril 1944 ning asub Riigiarhiivi raamatukogus Tõnismägi 16. Võimalik, et selle väljaande viimaste numbrite teisi eksemplare tuleks otsida pigem erakogudest.

Nagu eespoolmainitust nähtub, leidub Riigiarhiivi raamatukogus palju haruldasi eestikeelseid või Eestis erinevatel aegadel välja antud perioodilisi väljaandeid, mis pole mitte üksnes üliharuldased, vaid ka sisu poolest teinekord äärmiselt huvitavad. Käesolevas kirjutises ära toodu annab sellest üksnes kahvatu ülevaate ning ilmselt on mõned huvitavad leiud kõigele vaatamata ikkagi veel ees. Põnevaid ja haruldasi perioodilisi väljaandeid töötab tuua päevavalgele ka Riigiarhiivi dokumendifondide põhjalikum läbivaatamine. Esimesed avastused selleski vallas on tegelikult juba tehtud.²¹

Mait Talts

¹⁹ ERA f. R-64, n. 1, s. 828, l. 17–19.

²⁰ vt. V. Jakobson. Venekeelsed ajalehed Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. – Eesti ajakirjanduse ajaloost. X. Tartu Ülikool. Tartu, 1996, lk. 84–98.

²¹ Näiteks huvitavad Tallinnas trükitud nii eesti- kui ka venekeelsed perioodilised müüri-lehed "Maailm piltides", "Naše vremja", "Novosti nedeli" jt. 1944. aastast, mis asuvad ERA f. 4420, n. 2., s. 13–17.